

Nikaia és Tertullianus, avagy ὁμοούσιος és una substantia

FENYVES KRISZTIÁN

Pázmány Péter Katolikus Egyetem –
Mathias Corvinus Collegium, Budapest (HU)
krisztian.fenyves@gmail.com

Title: *Nicaea and Tertullian, or ὁμοούσιος and una substantia*

Abstract: *Alleged Western influences on the historical and theological proceedings of the first ecumenical council in Nicaea (325 AD) have long been a matter of scholarly discussion. The idea of Western influence on the Nicene creed – and even the Western origin – has found much support. Scholars have attempted to establish a relationship between the strong emphasis on the divine unity by the early Western theologians like Tertullian, on the one hand, and in the Nicene creed on the other. In the last forty years, the theory of Western influence has been seriously questioned and has suffered severe criticism. The following brief study will examine the word ‘homoousios’, which is one of the most important terms in the Christian theological vocabulary, since it was used at the Council in Nicaea to express the divine consubstantiality of the Son with the Father. However, long and complicated debates have not yet produced any significant agreement among scholars concerning its origin and meaning. The study’s further aim is to demonstrate that the proceedings of the council of Nicaea took place with considerable involvement of Western theology. At the very least, the Western influence was not excluded.*

Keywords: *Nicene creed; theological influence; homoousios; Athanasius; Tertullian.*

Jelen tanulmány célja, hogy az első egyetemes zsinat által vizsgált szentháromságtani kérdéseket a kibontakozó latin keresztény irodalom szemszögéből áttekintse. Ennek kiindulópontja Adolf von Harnack megállapítása: véleménye szerint a nikaiai formula tekintetében mindig Athanasioszt emlegetjük, a khalkedóni dogma esetében pedig Nagy Szent Leó neve merül fel, pedig Tertullianus (160k.–220k.) tekinthető úttörőnek mind a szentháromságtani, mind a krisztológiai kérdések ortodox értelmezésében.¹ Harnack a patrisztikus irodalom egyik legjelentősebb és legnagyobb hatású művének tartja a *Praxeas ellen* írt munkáját, melyet a karthágói származású Tertullianus, aki Ágostonig a „latin egyház legeredetibb teológusa”² (annak ellenére, hogy a montanizmus híve lett), 213 körül írhatott a Kis-Ázsiából származású presbiter ellen, aki „elűzte a próféciaát és behozta a herezist, elűzte a Paracletuszt és keresztre feszítette az Atyát”³.

Tertullianus hozzájárulása a szentháromságos egy Istenről való gondolkodáshoz elvitathatatlan⁴; ő használta először a *trinitas* és *personae*⁵ fogalmakat ebben a kontextusban, tőle származik az „unam substantiam in tribus cohaerentibus”⁶ kifejezés, mely mutatja, hogy gondolkodása előremutató volt, s megelőzvéen korát

¹ Ld. WARFIELD: *Studies in Tertullian and Augustine*, 5.

² VANYÓ: *Az ókeresztény egyház irodalma I.*, 397. Ld. továbbá OSBORN: *Tertullian: First Theologian of the West*.

³ TERTULLIANUS: *Praxeas ellen* I,5, 806. „[P]rophetiam expulit et haeresin intulit, Paracletum fugavit et Patrem crucifixit”. TERTULLIANUS: *Adversus Praxean* I,5, 1159–1160.

⁴ Ld. MCGOWAN: *God in Early Latin Theology*, 61.; HILLAKER: *Substance and Person in Tertullian and Augustine*.

⁵ „A latin hagyományban először Tertullianus adott antimodalista hangsúlyt [a *proszóponnak* megfelelő], *persona*’ fogalomnak. Az isteni egységet itt első-sorban a még nagyon tisztázatlan *szubsztancia*’ szóval jelölték: így fordították a *hüposztaszisz*’ fogalmat, amely a Kelet teológiájában a Háromságot jelölte. Ezek a fogalomtisztázások a 4. század elején elősegítették az üdvtörténeti szentháromságtan metafizikai elmélyítését, s hozzájárultak az immanens Szentháromság egyre inkább önállósuló elméletének kialakításához.” SCHNEIDER (szerk.): *A dogmatika kézikönyve* 2, 516.

⁶ TERTULLIANUS: *Adversus Praxean* XII,7, 1173. „A három összetartozóban egyébként mindenütt egy lényeket tartok”. TERTULLIANUS: *Praxeas ellen* XII,7, 820.

a nikaiai konszenzusnak megfelelően írt a Szentháromságról. Az értekezés célja, hogy ennek fényében tekintse át a nikaiai hitvallás trinitástani kérdéseinek hátterét.

Nikaia és a latin tradíció

Theodor Zahn Ankürai Markelloszról szóló könyve⁷ óta tudományos diszkusszió folyik egy lehetséges nyugati hatásról, mely történetileg és teológiai befolyásolta az első egyetemes zsinatot. A német teológus hatására, aki egyfajta nyugati eredetet tulajdonított a nikaiai hitvallásnak, további kutatók (Adolf von Harnack, Jaako Gummerus, Friedrich Loofs, Gustav Krüger⁸) elemezték a kapcsolatot a zsinati hitvallás és a nyugati teológusok (legfőképp Tertullianus) által hangsúlyozott szentháromságos egység között. A latin tradíció zsinatra gyakorolt hatása viszont nem általánosan elfogadott: Christopher Stead munkája⁹ óta megkérdőjeleződött és számos kritika érte a feltevést.

Az I. Nikaiai Zsinat előtti nyugati szentháromságtan formálódásának központi alakja Tertullianus, aki *Adversus Praxean* művében a modalista felfogással szemben hangsúlyozza a lényeg egységét és az *oikonomia* szentségét, „mely az egységet a hármasságban rendezi, háromnak rendezve el az Atyát és Fiút és a Lelket, nem állapotban¹⁰ (*statu*) három, hanem sorrendben (*gradu*), nem lényegben (*substantia*), hanem jellegben (*forma*), nem hatalomban (*potestate*), hanem megjelenésben (*specie*), de egy

⁷ Ld. ZAHN: Marcellus von Ancyra, 10–18. Ld. továbbá AYRES: Nicaea and Its Legacy, 11–40.

⁸ Krüger igyekezett kapcsolatot keresni a latin *una substantia* (Tertullianus) és a görög ὁμοούσιος (Nikaia) között. Ld. KRÜGER: Das Dogma von der Dreieinigkeit und Gottmenschheit, 194.

⁹ Ld. STEAD: Divine Substance, 250–255.

¹⁰ Itt Vanyó László „állagban” fordítása helyett az „állapotban” kifejezést használom, mivel az „állag” egyértelműen a *substantia* szó szerinti fordítása Schütznel. Vanyó professzor úr is megjegyzi: „a ‚status’ és a ‚gradus’ fogalmakat rendszerint a ‚Substantia’-val együtt használja Tertullianus,

lényegében (*unius autem substantiae*)”¹¹. Hatását mutatja például Novatianus, amikor *De Trinitate* művében a tertullianuszi „tres unum sunt, non unus”¹² gondolatán továbbhaladva „una unitas concordiae”, „communio substantiae”, „distinctio personarum” kifejezésekkel él.¹³ Wolfgang Bienert véleménye¹⁴ szerint Hippolütosz és Callixtus vitájában már szerepet játszhatott a későbbi *homousziosz* fogalom, amikor is Callixtus olyannyira hangsúlyozta a Szentháromság egységét (ti. szabellianizmussal is vádolták, mivel azt mondta, hogy „nem más az Atya és más a Fiú, hanem egy és ugyanaz”¹⁵).

Nyugaton a *homousziosz* egyetlen pre-nikaiai megjelenését az ún. két Dionüsziosz vitájánál találjuk, mely Alexandriai Dionüsziosz és Római Dionysius között zajlott a harmadik század közepén. Athanasziosz elődje ugyanis vitába keveredett a líbiai modalista monarchianusokkal, s Euphranórnak és Ammóniosznak írt levelében a szentháromsági személyek közti különbséget hangsúlyozta (kiemelve a Fiú emberi természetét, s Atyától való különbségét a szőlővessző és a szőlőtőről valók egylényegűségével és a szőlőművestől való különbségével). A szabellianusok Dionysius pápához fordultak, aki levélben fejtette ki az Atya és a Fiú egylényegűségét: „amikor ugyanis Dionysius, Róma püspöke azokat is cáfolta, akik teremtménynek és alkotásnak mondták Isten Fiát, azzal bebizonyította, hogy nem most először, hanem már rég

értelmük igen közelálló egymáshoz. A ‚status’ a ‚substantia’ konkrét állapotát, azaz a valóságot lényegi tulajdonságaival jelöli. (vö. R. Braun, *Deus Christianorum*, 202. old. kk.)” VANYÓ (szerk.): Ókeresztény Írók 12, 983.

¹¹ TERTULLIANUS: *Praxeas ellen* II,4, 806.; TERTULLIANUS: *Adversus Praxean* II,4, 1161.

¹² TERTULLIANUS: *Adversus Praxean* XXV,1, 1195. „Ezek hárman egyek, nem egy”. TERTULLIANUS: *Praxeas ellen* XXV,1, 842.

¹³ Ld. SCHNEIDER (szerk.): *A dogmatika kézikönyve* 2, 514.

¹⁴ Ld. BIENERT: *Das vornicaenische homoousios*, 151–175.

¹⁵ Hippolütosz *Az összes eretnekségek cáfolata (Refutatio omnium haeresium)* fő műve 1859-ig Órigenész munkájaként jelent meg (a Migne-sorozatban jelenleg is Órigenész művei között található), majd kiderült, hogy a Hippolütosz elveszettnek hitt munkájáról van szó. Ld. HIPPLYTUS: *Refutatio Omnium Haeresium*, 353.

mindenki kárhoztatta a krisztusellenes ariánus eretnekséget”¹⁶ – írja Athanasziosz. A *Nikaiai Zsinat határozatáról* c. munkájában található Római Dionysius pápa levelének idézete, mely óv a szabellianizmustól, de annak másik végététől is, mely valamilyen módon három istent állít, „amikor a szent egységet szétszakítva azt három egymástól teljesen elkülönült valóságra”¹⁷ osztja. Ezzel szemben fontos, hogy megmaradjon sértetlenül „mind az isteni Háromság, mind pedig a monarchia szent tanítása”¹⁸. E fontos dogmatörténeti dokumentum bizonyítja, hogy a Péld 8,22 már a 3. században is vitatott szöveg volt, s – Vanyó professzor úr megállapítását követve – „az is világos belőle, hogy a ‚homousziosz’ fogalmat nem a Nikaiai Zsinat atyái ‚találták ki”¹⁹. Alexandriai Dionüsziosz a *Cáfolat és védekezés* megírásával bizonyította ortodox felfogását, s a vád (ti. a Fiút teremtménynek tartotta, s nem az Atyával egylényegűnek) hamisságát: „az Isten mindig Atya volt, és a Fiú nem egyszerűen örökkévaló, hanem örökkévaló az Atya, azért örökkévaló a Fiú, s vele együtt létezik, mint a fényvel a sugárzás”²⁰ (...) mi ugyanis így tágítjuk ki háromsággá az osztatlan egységet, és fordítva, a háromságot megrövidítés nélkül vonjuk

¹⁶ ATHANASZIOSZ: Dionüsziosz véleményéről 13, 379. „Διονυσίου γὰρ τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης γράψαντος καὶ κατὰ τῶν λεγόντων κτίσμα καὶ ποίημα τὸν υἱὸν τοῦ θεοῦ δείκνυται μὴ νῦν πρῶτον ἀλλ’ ἔκπαλαι παρὰ πάντων ἀναθεματισθεῖσα τῶν χριστομάχων Ἀρειανῶν ἢ αἰρεσις.” ATHANASIOS ALEXANDRINUS: De sententia Dionysii, 56.

¹⁷ ATHANASZIOSZ: A Nikaiai Zsinat határozatáról 26, 356. „[...] εἰς τρεῖς ὑποστάσεις ξένας ἀλλήλων παντάπασι κεχωρισμένας διαιροῦντες τὴν ἀγίαν μονάδα.” ATHANASIOS ALEXANDRINUS: De decretis Nicaenae synodi 26, 22.

¹⁸ ATHANASZIOSZ: A Nikaiai Zsinat határozatáról 26, 358. „[...] οὕτω γὰρ ἂν καὶ ἡ θεία Τριάς, καὶ τὸ ἅγιον κήρυγμα τῆς μοναρχίας διασώζοιτο.” ATHANASIOS: De decretis Nicaenae synodi 26, 23.

¹⁹ VANYÓ (szerk.): Ókeresztény Írók 13, 623.

²⁰ ATHANASZIOSZ: Dionüsziosz véleményéről 16, 381. „[...] αἰεὶ ὁ θεὸς πατὴρ ἦν καὶ ὁ υἱὸς οὐχ ἀπλῶς αἰδιὸς ἐστίν, ἀλλὰ τοῦ πατρὸς αἰδίου ὄντος αἰδιὸς ἂν εἶη καὶ ὁ υἱός, καὶ σύνεστιν αὐτῷ ὡς τῷ φωτὶ τὸ ἀπαύγασμα.” ATHANASIOS: De sententia Dionysii 16, 58.

egységbe”²¹. „Ezekkel lelepleztem, hogy az ellenem felhozott vádak hazugságok, mint az hogy Krisztust nem tekintem az Istennel egylényegűnek (ὁμοούσιον)”²² – írja az alexandriai püspök; a gyökérből sarjadó növény és a forrásból eredő folyó képét hozza hasonlatként az egy nembe tartozó dolgokra, amely más, de mégis ugyanaz a természet. Athanasziosz célja, hogy az ariánusok, akik Dionüsziosz első levelére hivatkoztak, szembesüljenek azzal, hogy először írt soraival Szabelliosz nézeteit cáfolta, *Apológiájával* viszont már határozottan védte az egylényegűséget, melyet ők (ti. Áriusz követői) elvetnek. Míg Wolfgang Bienert amellettt érvel, hogy Római Dionysius az ortodox vélekedés biztosítása érdekében a *homousziosz* elfogadását kérte az alexandriai püspökről, addig Jörg Ulrich rámutat, hogy az Athanasziosz által 358-ban írt *De decretis synodis* műben található idézet szerint, melyet épp a nikaiai *homousziosz* fogalom elfogadtatásának szándékával írt, Dionysius nem használta ezt a fogalmat. Luise Abramowski véleménye²³ pedig az, hogy ezek a szövegek nem is egy 3. századi vitát írnak le, hanem a Nikaiai Zsinat után, közvetlenül a Szerdikai Zsinat (342) előtt keletkeztek. Jörg Ulrich szerint így a 318-tól, órigenista gyökerekből kibontakozó áriuszi kontroverziában nem mutathatók ki a nyugati befolyás nyomai; mindezt viszont arra – a véleményem szerint megkérdőjelezhető feltevésre – alapozza, hogy Órigenész írásait, teológiai meglátásait csupán Rufinus fordítása alapján ismerte meg Nyugat, a 4. század végén.²⁴

²¹ ATHANASZIOSZ: Dionüsziosz véleményéről 17, 382. „[...]»οὕτω μὲν ἡμεῖς εἰς τε τὴν τριάδα τὴν μονάδα πλατύνομεν ἀδιαίρετον, καὶ τὴν «τριάδα πάλιν ἀμείωτον εἰς τὴν μονάδα συγκεφαλαιούμεθα.«” ATHANASIOS: De sententia Dionysii 17, 58.

²² ATHANASZIOSZ: Dionüsziosz véleményéről 18, 383. „[...]»κατ’ ἐμοῦ ψευδὸς ὄν, ὡς οὐ λέγοντος τὸν Χριστὸν ὁμοούσιον εἶναι τῷ θεῷ“.” ATHANASIOS: De sententia Dionysii 18, 59.

²³ Ld. ABRAMOWSKI: Dionys von Rom (+268) und Dionys von Alexandrien (+264/5), 240–272.

²⁴ Ld. ULRICH: Nicaea and the West, 10–24.

Az I. Nikaiai Zsinaton (325. május–július) résztvevők száma bizonytalan: Euszebiosz szerint 250, Eusztathiosz szerint 270, Athanasziosz, Euagriosz, Hiláriusz, Jeromos és Rufinus szerint 318 püspök volt jelen (ez a szám valószínűleg a Ter 14,14 alapján adódik), s 220 résztvevő nevét ismerjük²⁵, köztük hat nyugati püspökét: Cordovai Hosius, Szilveszter pápa megbízottjaiként Viton és Vincentius presbiterek, a calabriai Marcus, a karthagói Caecilianus, Domnus Pannoniae és Nicasius Galliából.²⁶ Wolfgang Bienert több, mint száz nyugati püspökkel számol, mivel latin és szír listák a nyugati résztvevők szándékos elhagyásáról számolnak be, illetve Konstantin híres levele a zsinat székhelyének Nikaiaiba való áttételével kapcsolatban többek között azzal magyarázza a változtatást (ti. nem Ankürában lesz a zsinat), hogy így a nyugati résztvevőknek rövidebb utat kell megtenniük – Nikaiai fekvése és éghajlata mellett viszont a császári székhelyhez, Nikodémiához való közelség játszhatott közre döntésében.

Végül érdemes reflektálni Hosiusnak, a Nikaiai Zsinat elnökének, Konstantin tanácsadójának szerepére; őt küldte a császár Alexadriába 324-ben, hogy segítse a békés megegyezést Alexandrosz és Áriusz között, ő elnökölt a 325-ös Antiochiai Zsinaton, majd később a Szerdikai (342) és Szirmiumi Zsinat (358) hitvallása is a nevéhez köthető (előbbi Ankürai Markellosz hatására egyetlen isteni *hüposztaszis*ról beszélt, s a modalizmus irányába mutatott, utóbbit pedig kényszer hatására írta alá Hosius²⁷). Athanasziosz

²⁵ Ld. SZÓKRATÉSZ: Egyháztörténet, 483.

²⁶ Ld. GELZER – HILGENFELD – CUNTZ (eds): *Patrum Nicaenorum*.

²⁷ „Ekkor a Sirmiumban összegyűltek sürgetésére a császár elküldte, hogy vagy meggyőződésből, vagy kényszer hatására értsen egyet a jelenlevőkkel. (...) De mivel visszautasította, hogy egyetértsen velük, ütlelni kezdtek az aggastyánt és tagjait csavargatták. Ezért aztán kényszerből egyetértett azzal, amit neki diktáltak, és alá is írta.” SZÓKRATÉSZ: Egyháztörténet II,31, 177. „[...] τότε δε σπουδῆ τῶν ἐν Σιρμίῳ συνεληθόντων ὁ βασιλεὺς αὐτὸν μετεπέμψατο, βουλόμενος ἢ πειθοῖ ἢ ἀνάγκῃ τοῖς παροῦσιν ὁμοφωνῆσαι. (...) Ἐπεὶ δὲ αὐτὸς παρητεῖτο συντίθεσθαι, πληγὰς τε καὶ στρεβλώσεις τῷ πρεσβύτῃ προσέφερον· διὸ καὶ ἐξ ἀνάγκης ταῖς τότε ἐκδοθείσαις ὑπαγορεύσεις καὶ συνέθετο καὶ ὑπέγραψε.” SOKRATES: Kirchengeschichte II,31, 147.

szerint Hosius fogalmazta meg a Nikaiában elfogadott hitvallást,²⁸ Euszebiosz tudósítása szerint pedig maga a császár illesztette a szövegbe a *homouszioszt*²⁹ – ez utóbbi esetben sem zárhatjuk ki tanácsadójának befolyását. Összességében viszont a politikai motiváció, a széthúzó pártok között békét teremteni szándékozó Hosius döntéseiből nem zárhatjuk ki a teológiai ösztönzést, a tanulmányok által felvetett fogalmi keveredések és nehézségek pedig – véleményem szerint – nem írhatóak egyszerűen a latin püspök fogalmi járatlanságának számlájára³⁰, hisz az *uszia* és *hüposztaszisz* szóhasználatának tisztázása egészen a kappadókiai atyáig váratott magára (az első egyetemes zsinat ugyanis még szinonimaként használta).

A *homousziosz* fogalom

A nikaiai hitvallás kulcsfogalmai közé tartozik a *homousziosz*, amellyel a zsinati atyák – az arianizmussal szemben – megvallozták, hogy a Fiú valóságos Isten, „született, de nem teremtmény, az Atyával egylényegű és minden általa lett”.³¹ A *homousziosz* (egylényegű) fogalom eredete és jelentése ma is vitatott, nincs általános konszenzus. Athanasziosz *A Nikaiai Zsinat határozatáról*

²⁸ „οὗτος καὶ συνόδων καθηγεῖται καὶ γράφων ἀκούεται πανταχοῦ· οὗτος καὶ τὴν ἐν Νικαίᾳ πίστιν ἐξέθετο καὶ τοὺς Ἀρειανοὺς ἐκήρυξεν αἰρετικοὺς εἶναι πανταχοῦ.” ATHANASIOS: *Historia Arianorum* 42,3, 206–207.

²⁹ „[E]lőször maga az Isten előtt legkedvesebb császárunk tanúskodott róla, hogy a legigazabb a tartalma. Tanúságot tett amellest, hogy ő maga is így vélekedik, és arra buzdított mindenkit, hogy egyezzenek bele ebbe, írják alá ezeket a tanokat és értsenek velük egyet, csak még fűzzék hozzá az „egylényegű” kifejezést.” SZÓKRATÉSZ: *Egyháztörténet* I,8, 58. „[...] αὐτὸς τε πρῶτος ὁ θεοφιλέστατος ἡμῶν βασιλεὺς ὀρθότατα περιέχειν αὐτὴν ἐμαρτύρησεν, οὕτω τε καὶ ἑαυτὸν φρονεῖν συνωμολόγησεν καὶ ταύτη τοὺς πάντας συγκαταθέσθαι ὑπογράφειν τοῖς δόγμασιν καὶ συμφωνεῖν τούτοις αὐτοῖς παρεκελεύετο, ἐνὸς μόνου προσεγγραφέντος ῥήματος τοῦ ὁμοουσίου.” SOKRATES: *Kirchengeschichte* I,8, 24–25.

³⁰ Ld. HANSON: *The Search for the Christian Doctrine of God*, 181–207.

³¹ DH 125.

c. műben érvel, hogy ezzel a nem szentírási kifejezéssel tudták cáfolni az euszebiánusokat és az ariánus felvetéseket, s igazolni, hogy a Fiú az „Atya[isten] lényegéből való, hogy higgyük: az Ige különbözik a teremtett dolgok természetétől, igazi értelemben csak ő van Istentől”³², az egylényegű kifejezéssel pedig rögzítették, hogy „a Fiú nem csupán ‚hasonló’, hanem az Atyától való, s vele azonos a hasonlóság által”³³: az Atyától való születése is teljesen eltérő természetű az emberekétől, hisz „ő az Atya lényegéhez nem csupán hasonlatos, hanem attól teljeséggel elválaszthatatlan (...) és öröktől fogva van az Ige az Atyában és az Atya az Igében, mint amilyen a fény és kisugárzás viszonya”.³⁴ Így a zsinat elítélte azokat, akik azt állítják, hogy „az Isten Fia a semmiből lett, vagy teremtmény, vagy változékony, vagy alkotás, vagy valamilyen más lényegből (*uszia*) való”.³⁵ Érdemes megjegyezni, hogy Ambrus szerint Nikomédiai Euszebiosztól vették át a fogalmat, aki leveleiben (melyet a zsinat előtt felolvastak) azt írta, hogy „*si uerum, inquit, dei filium et increatum dicimus, homousion cum patre incipimus confiteri*”.³⁶ Nikomédia püspöke a szabellianista értelmezési lehe-

³² ATHANASZIOSZ: A Nikaiai Zsinat határozatáról 19, 347. „[...] ἐκ τῆς οὐσίας αὐτὸν εἶναι τοῦ πατρὸς, ἵνα καὶ ἄλλος παρὰ τὴν τῶν γεννητῶν φύσιν ὁ λόγος εἶναι πιστευθῆ ἴσως ὡς ἀληθῶς ἐκ τοῦ θεοῦ”. ATHANASIOS: De decretis Nicaenae synodi 19, 16.

³³ ATHANASZIOSZ: A Nikaiai Zsinat határozatáról 20, 348. „[...] μὴ μόνον ὅμοιον τὸν υἱόν, ἀλλὰ ταῦτὸν τῇ ὁμοιώσει ἐκ τοῦ πατρὸς εἶναι σημαίνωσι καὶ ἄλλην οὐσαν τὴν τοῦ υἱοῦ ὁμοίωσιν”. ATHANASIOS: De decretis Nicaenae synodi 20, 17.

³⁴ ATHANASZIOSZ: A Nikaiai Zsinat határozatáról 20, 349. „[...] οὐ μόνον ὅμοιος, ἀλλὰ καὶ ἀδιαίρετός ἐστι τῆς τοῦ πατρὸς οὐσίας (...) αἰεὶ δὲ ἐν τῷ πατρὶ ἐστὶν ὁ λόγος καὶ ὁ πατήρ ἐν τῷ λόγῳ, ὡς ἐστὶ τὸ ἀπαύγασμα πρὸς τὸ φῶς”. ATHANASIOS: De decretis Nicaenae synodi 20, 17.

³⁵ ATHANASZIOSZ: A Nikaiai Zsinat határozatáról 20, 349. „[...] »τοὺς δὲ λέγοντας ἐξ οὐκ ὄντων τὸν υἱὸν τοῦ θεοῦ ἢ κτιστὸν ἢ τρεπτὸν ἢ ποίημα ἢ ἐξ ἐτέρας οὐσίας τοὺτους ἀναθεματίζει ἡ ἀγία καὶ καθολικὴ ἐκκλησία.«” ATHANASIOS: De decretis Nicaenae synodi 20, 17. Athanasziosz idézetében kimarad egy kifejezés, melyet a zsinat a hitvallás záradékához fűzött, s később sok vitára adott okot: az *uszia* után elhagyhatónak tartotta a *hüposztaszisz*t, ugyanis szinonimaként értelmezte. (A modalista monarchiánusok, mint például Ankürai Markellosz, így értelmezte Istent egy lényegként és egy személyként.) Ld. VANÝÓ (szerk.): Ókeresztény Írók 13, 622.

³⁶ AMBROSIOUS: De Fide III,15,125, 248.

tőség miatt tartotta elfogadhatatlannak a fogalmat, viszont a zsinati atyák ezzel látták kifejezhetőnek mind a személyek különbözőségét, mind a természet egységét.

Általánosan elfogadott vélemény, hogy a gnosztikusok (Baszidész, Ptolemaiosz, Markión) voltak az elsők, akik a *homousziosz* fogalmat használták, legalábbis nincs nyoma, hogy előttük megjelent volna ez a kifejezés.³⁷ Erre találunk antignosztikus választ Alexandriai Kelemennél, Iréneusznál és Órigenésznél is. Órigenész viszont az első egyházi író, aki ezt a fogalmat (analogikus módon) trinitárius kontextusban használta, hogy Isten Bölcsességének, Krisztusnak és az Atyának viszonyát megvilágítsa: „aporrhoea enim ὁμοούσιος videtur, id est unius substantiae, cum illo corpore ex quo est vel aporrhoea, vel vapor”³⁸. Mivel ez az írás csupán Rufinus fordítása által maradt ránk, sok kritika érte a szöveg autenticitását. Rufinus máshol is ír arról, hogy Órigenész használta a *homousziosz* fogalmat, hogy kifejezze az Atya és Fiú egy lényegét („qui Patrem et Filium unius substantiae, quod Graece ‘homousion’ dicitur, designavit”³⁹); ez pedig a *De principiis* műre utalhat, ahol Órigenész a Zsid 1,3 és Bölcs 7,25-26 alapján arról ír, hogy az Egyszülött Fiú a lényegi egységnek köszönhetően a láthatatlan Atya képmása („quae imago etiam naturae ac substantiae patris et filii continet unitatem”⁴⁰).

A két Dionüsziosz vitájánál már említést nyert, de érdemes ismét megvizsgálni, hogy a líbiai Pentapolisz püspöke és szabellianista köre a *homouszioszt* monarchiánus módon értelmezték annak kifejezésére, hogy az Atya és Krisztus egy és ugyanaz az Isten (Nikaiai után, a 4. századtól a szabellianusok már a *monousziosz* kifejezést használták). Nagy Szent Baszileiosz megerősíteni látszik ezt (*Ep.* 9,2⁴¹), amikor arról ír, hogy Alexandriai Dionüsziosz elvetette a *homousziosz* fogalmat, mivel helytelenül értelmezték,

³⁷ Ld. GRILLMEIER: *Christ in Christian Tradition*, 109.

³⁸ ORIGENES: *Fragmenta ex homiliis*, 1308.

³⁹ RUFINUS: *De adulteratione librorum Origenis*, 28.

⁴⁰ ORIGENES: *De principiis* I,2,6, 34–35.

⁴¹ Ld. BASIL: *The Letters* I, 92–101.

s ezzel megszüntették a három *hüposztaszis* közötti különbözőséget. Ez állhatott amögött, hogy Szamoszatai Pál elítélésekor, a 268-as antiochiai zsinat atyái támadták a *homousziosz* fogalmat; Athanasziosz szerint csupán azért, mivel testi értelemben használta, de Ankürai Baszileiosz az ún. *Epistula sirmiensis*-re utalva került el a nikaiai *homousziosz* fogalmat a szirmiumi formulában (358).⁴² Hiláriusz is megerősíteni látszik (*De Synodis* 81), hogy Antiochiában azért utasították el a *homouszioszt*, mivel Pál monarchiánus elképzelését támasztotta vele alá: „per hanc ‚unius essentiae‘ nuncupationem solitarium atque unicum sibi esse Patrem et Filium praedicabat”⁴³; nikaiai nézőpontból pedig megállapítja (*De Synodis* 86): „[m]ale *omousion* Samosatenus confessus est”⁴⁴.

A további vizsgálódás szempontjából az a kérdés merülhet fel, hogy a zsinati hitvallásban megjelenő *homousziosz* mögött a latin *una substantia* kifejezést sejtethető-e. Theodor Zahn és Adolf von Harnack meglátása szerint ugyanis a *homousziosz* Hosius nyugati teológiai gondolkodását tükrözi, aki Tertullianus alapján gondolkodott az Atya és a Fiú egy és ugyanazon szubsztanciájáról. Ezzel szemben érvel Victor C. de Clercq,⁴⁵ illetve Christopher Stead is, aki szerint az *una substantia* görög fordítása *mia hüposztaszis* lenne, mely a későbbi Szerdikai Zsinaton (342)⁴⁶ meg is jelenik; a *homousziosz* latin fordítása pedig *consubstantialis*, nem pedig *una substantia* – Tertullianus, aki első latin keresztény íróként használja az *una substantia/unius substantiae* kifejezést trinitárius kontex-

⁴² Ld. DH 138–143.

⁴³ HILAIRE DE POITIERS: *Lettre sur les synodes*, 384.

⁴⁴ HILAIRE DE POITIERS: *Lettre sur les synodes*, 402.

⁴⁵ LD. CLERCQ: *Ossius of Cordova*, 250–266.

⁴⁶ Pier Franco Beatrice amellet érvel, hogy a *homousziosz* fogalom egyenesen Konstantin (egyiptomi) pogány, hellén háttéréből jön (ld. *Corpus Hermeticum*, *Poimandres*, *Theosophia*, melynek a teológiai nyelvezetében a *homousziosz* azt jelenti, hogy a Nousz-Atya és a Logosz-Fiú, aki két megkülönböztethető létező, ugyanazon isteni természet tökéletességén osztozik), így nem véletlen, hogy a császár halála után Hosius helyettesítette ezt az „új, pogány fogalmat” a hagyományosnak számító *mia hüposztaszis* kifejezéssel a Szerdikai Zsinaton. Ld. BEATRICE: *The Word “Homoousios”*, 243–272.

tusban, a gnosztikus *homousziosz* fordításakor a *consubstantialis* (*Adv. Hermog.* 44,3) és *consubstantivus* (*Adv. Valent.* 12,5; 18,1; 37,2) szavakat használja.⁴⁷ A nikaiai hitvallás legkorábbi latin változata nem fordítja le a görög kifejezést, hanem transliteráció által hozza, Marius Victorinus pedig az *Adversus Arium* c. munkájában keresi a *homousziosz* különböző fordítási lehetőségeit, amely – Jörg Ulrich érvelése szerint – érthetetlen lenne, ha a kifejezés mögött egy régebbi latin tradíció állna.⁴⁸ Bienert szerint viszont, ha nem is a latin *una substantia* fordítása a *homousziosz*, a nyugatiak görög nyelvű íróinak hatását sejtethetjük (ti. a harmadik század első felében a keresztények többnyire görögül beszéltek, görög volt a liturgia, a katekézis nyelve, s Hippolütosz is még görögül írta műveit Rómában⁴⁹). Meglátásom szerint sem érdemes a latinok (teológiai) hatását kizárólag nyelvi alapokon vizsgálni, hisz Tertullianus is úgy vall magáról, mint aki mindkét nyelvet már régebbtől ismeri, s törekvésének célja nem más, mint hogy fogalmak helyes értelmezését bontsa ki: a latinok számára a *monarchia*, a görög számára pedig az *oikonomia* tekintetében.⁵⁰

Konklúzió

A bevezetésben felvetett kérdéshez visszatérve láthatjuk, hogy Tertullianus a nikaiai hitvallással összhangban gondolkodott a Szentháromság személyeinek örök voltáról, az Atya és a Fiú egylényegűségéről és az isteni természet egyenlő birtoklásáról. Szellemi örököse volt a sztoikus metafizikának, az apologeták Logosz-tanának (Antiochiai Theophilosz [*Logosz proforikosz* és *endiathetosz* megkülönböztetése], Jusztinosz) és Iréneusz *oikonomia*

⁴⁷ Ld. STEAD: *Divine Substance*, 250–254.

⁴⁸ Ld. ULRICH: *Nicaea and the West*, 13–14.

⁴⁹ Ld. VANYÓ: *Az ókeresztény egyház irodalma I.*, 396.

⁵⁰ Ld. TERTULLIANUS: *Praxeas ellen III,2*, 807-808. „Sed monarchiam sonare student Latini, oikonomiam intellegere nolunt etiam Graeci.” TERTULLIANUS: *Adversvs Praxean III,2*, 1161–1162.

elgondolásának.⁵¹ A modalisták tisztán üdvtörténeti szempontú hármasság ellen állítja „az Istenen belüli hármasság-egységet”, prozopológiai exegézisével pedig megkülönbözteti a dialógusok (Ter 1,26; Zsolt 110,1) három szereplőjét, az egy Istenségben a három személyt.⁵² Tanítása a Szentháromságról pontosság és világosság tekintetében is felülmúlja kortársaiét, amikor a Nap és a sugár, illetve a forrás és a folyó képével az Atya, a Fiú és a Szentlélek három megkülönböztethető személyéről, de egy valóságáról beszél (ti. egyvalami, de nem egyvalaki). Krisztológiai meglátásai is rendkívüli éleslátásról tanúskodnak, amikor a Krisztusban lévő két természet sajátosságairól beszél: „[v]idemus duplicem statum non confusum, sed coniunctum in una persona, Deum et hominem Iesum – de Christo autem differo – et adeo salua est utriusque proprietatis substantia”.⁵³ „Én és az Atya egyek vagyunk” (Jn 10,30) verset magyarázva kifejti: „dehinc in nouissimo »sumus« non ex unius esse persona quod pluraliter dictum est, tunc quod, «unum sumus», non »unus sumus« (...) unum dicit neutrali uerbo (quod non pertinet ad singularitatem sed ad unitatem, ad similitudinem, ad coniunctionem, ad dilectionem Patris qui Filium diligit et ad obsequium Filii qui ouluntati Patris obsequitur)”.⁵⁴ A semleges- és hímnem (a természet és személy) megkülönböztetése visszahangzik Nazianzoszi Gergely *Kledonioszhoz írt levelében* (Ep. 101) is, amikor arról ír, hogy Krisztus „nem másvalaki és másvalaki”

⁵¹ Ld. LITFIN: *Tertullian on the Trinity*, 81–98.

⁵² Ld. SCHNEIDER (szerk.): *A dogmatika kézikönyve* 2, 513–514.

⁵³ TERTULLIANUS: *Adversus Praxean* XXVII,11, 1199. „Látjuk a kettős össze nem keverve, hanem összekapcsolva egy személyben, Istent és az ember Jézust – Krisztustól ugyanis megkülönböztetem –, és ezért figyelembe veszem mindkét lényeg sajátosságát”. TERTULLIANUS: *Praxean ellen* XXVII,11, 846–847.

⁵⁴ TERTULLIANUS: *Adversus Praxean* XXII,10-11, 1190-1191. „[...] az utóbbiban a ‚vagyunk’ nem egyetlen személyről beszél, mert többes számban mondja, azután hogy azt mondja ‚egyek vagyunk’ s nem azt mondja, hogy ‚egy vagyunk’ (...) [a]mikor két hímneműt egynek mond semleges szóval (ami nem az egyedüliséghez, hanem az egységhez tartozik, a hasonlósághoz, az összekapcsolódáshoz, az Atya szeretetéhez, aki szereti a Fiút, és a Fiú odaadásához, aki teljesíti az Atya akaratát)”. TERTULLIANUS: *Praxean ellen* XXII,10-11, 837–838.

(ἄλλος καὶ ἄλλος), hanem „másvalami és másvalami” (ἄλλο μὲν καὶ ἄλλο).⁵⁵ Továbbá Tertullianus előremutató meglátásairól tanúskodik az is, hogy elsőként hirdette, hogy Mária szűz volt a szülésben és a szülés után is (*De carne Christi* VII,23; *Adversus Marcionem* IV,19), illetve a Szentlélek származásának a kérdésköre is megjelenik nála: „[h]oc mihi et in tertium gradum dictum sit, quia Scriptum non aliunde puto quam a Patre per Filium”.⁵⁶ Anakronisztikus lenne a 3. századi karthágói teológus megfogalmazásait és gondolkodásának ortodoxiáját a későbbi doktrínák alapján megítélni, de elmondhatjuk, hogy „szentháromság-tani, krisztológiai tanai – Nagy Szent Leó pápa *Tomusán* keresztül – hatottak a Khalkedóni Zsinatig. Ahogyan személyét és életét szélsőségek jellemzik, ugyanúgy teológiájának hatástörténetét is”.⁵⁷

Irodalomjegyzék

Forrásművek

- AMBROSIUS: *De Fide*, SAEMO (*Sancti Ambrosii Episcopi Mediolanensis Opera*) 15, ed. C. Moreschini, Roma – Milano 1984.
- ATHANASIVS ALEXANDRINUS: *De decretis Nicaenae synodi*, in H.-G. Opitz (ed.): *Athanasius Werke* II/1, Berlin – Leipzig 1935, 1-45.
- ATHANASIVS ALEXANDRINUS, *De sententia Dionysii*, in H.-G. Opitz (ed.): *Athanasius Werke* II/2, Berlin – Leipzig 1935, 46-67.
- ATHANASIVS ALEXANDRINUS: *Historia Arianorum*, in H.-G. Opitz (ed.): *Athanasius Werke* II/6, Berlin – Leipzig 1935, 183-230.

⁵⁵ „[A] Megváltót alkotó két természet két különböző dolog (...) de nem két személy.” NAZIANZOSZI SZENT GERGELY: Levél Kledonioszhoz, 463. „ἄλλο μὲν καὶ ἄλλο τὰ ἐξ ὧν ὁ Σωτήρ (...) οὐκ ἄλλος δὲ καὶ ἄλλος.” GRÉGOIRE DE NAZIANZE: *Lettres théologiques*, 44.

⁵⁶ TERTULLIANUS: *Adversus Praxean* IV,1, 1162. „Ez a mondandóm a harmadik fokozatban is, mert a Lelket nem máshonnan állítom, mint az Atyától a Fiú által.” TERTULLIANUS: *Praxeas ellen* IV,1, 809. Ld. továbbá SIECIENSKI: *The Filioque*, 52.

⁵⁷ VANYÓ: *Az ókeresztény egyház irodalma* I., 408.

- ATHANASZIOSZ: A Nikaiai Zsinat határozatáról (ford. Fodor Gy.), in Vanyó L. (szerk.): *Ókeresztény Írók* 13, Budapest 1991, 323-367.
- ATHANASZIOSZ: Dionüsziosz véleményéről (ford. Vanyó L.), in Vanyó L. (szerk.): *Ókeresztény Írók* 13, Budapest 1991, 368-392.
- BASIL: *The Letters* Vol. I (*Loeb Classical Library* 190), trans. R. J. Deferrari, London – New York 1976.
- GELZER, H. – HILGENFELD, H. – CUNTZ, O. (eds): *Patrum Nicaenorum Nomina Latine Graece Coptice Syriace Arabice Armeniace* (*Syriac Studies Library* 66), Piscataway NJ 2010.
- GRÉGOIRE DE NAZIANZE: *Lettres théologiques* (SC 208), ed. P. Gallay, Lyon 1974.
- HILAIRE DE POITIERS: *Lettre sur les synodes* (SC 621), ed. M. Durst, Paris 2021.
- HIPPOLYTUS: *Refutatio Omnium Haeresium* (*Patristische Texte und Studien* 25), ed. M. Marcovich, Berlin 1986.
- NAZIANZOSZI SZENT GERGELY: Levél Kledonioszhoz (Ep. 101.) (ford. Vanyó L.), in Vanyó L. (szerk.): *Ókeresztény Írók* 6, Budapest 1983, 461-469.
- ORIGENES: *De principiis* (*Origenes Werke* Bd. 5, GCS 22), Hg. P. Koetschau, Leipzig 1913.
- RUFINUS AQUILEIENSIS: *De adulteratione librorum Origenis* (*Collana di testi storici* 15), ed. Antonio Dell’Era, L’Aquila 1983.
- SOKRATES: *Kirchengeschichte* (*Die Griechischen Christlichen Schriftsteller* N.F.1, Bd. 1), Hg. G. C. Hansen, Berlin 1995.
- SZÓKRATÉSZ: *Egyháztörténet* (*Ókeresztény Írók* 9), szerk. Vanyó L., ford. Baán I., Budapest 1984.
- TERTULLIANUS, *Adversus Praxean*, in A. Kroymann – E. Evans (eds): *Tertulliani Opera II. Opera monstianistica* (CCL 2), Turnhout 1954, 1157-1205.
- TERTULLIANUS: *Praxeas ellen* (ford. Vanyó L.), in Vanyó L. (szerk.): *Ókeresztény Írók* 12, Budapest 1986, 805-852.

Monográfiák

- AYRES, L.: *Nicaea and Its Legacy. An Approach to Fourth-Century Trinitarian Theology*, Oxford 2006.
- CLERCQ, V. C.: *Ossius of Cordova. A Contribution to the History of the Constantinian Period* (*Studies in Christian Antiquity* 13), Washington 1954.
- DENZINGER, H. – HÜNERMANN, P.: *Hitvallások és az Egyház Tanítóhivatalának megnyilatkozásai* (*Szent István kézikönyvek* 9), Bányterenyé – Budapest 2004.
- GRILLMEIER, A.: *Christ in Christian Tradition. From the Apostolic Age to Chalcedon (451)*, Westminster 1987.
- HANSON, R. P. C.: *The Search for the Christian Doctrine of God. The Arian Controversy, 318-381*, New York 2005.

- KRÜGER, G.: *Das Dogma von der Dreieinigkeit und Gottmenschheit*, Tübingen 1905.
- OSBORN, E. F.: *Tertullian: First Theologian of the West*, Cambridge 1997.
- SCHNEIDER, T. (szerk.): *A dogmatika kézikönyve 2.: Szentháromságtan* (J. Werbick, ford. Jug L.), Budapest 2002.
- SIECIENSKI, E.: *The Filioque: History of a Doctrinal Controversy*, New York 2010.
- STEAD, C.: *Divine Substance (Oxford Scholarly Classics)*, Oxford 1977.
- VANYÓ, L.: *Az ókeresztény egyház irodalma I.*, Budapest 2013.
- WARFIELD, B. B.: *Studies in Tertullian and Augustine*, London 1970.
- ZAHN, T.: *Marcellus von Ancyra. Ein Beitrag zur Geschichte der Theologie*, Gotha 1867.

Gyűjteményes kötetben megjelent tanulmány

- McGOWAN, A.: God in Early Latin Theology. Tertullian and the Trinity, in A. McGowan – B. Daley – T. Gaden (eds): *God in Early Christian Thought (Vigiliae Christianae Supplements 94)*, Leiden – Boston 2009, 61-81.

Folyóiratban megjelent tanulmányok

- ABRAMOWSKI, L.: Dionys von Rom (+268) und Dionys von Alexandrien (+264/5) in den arianischen Streitigkeiten des 4. Jahrhunderts, in *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 93 (1982) 240-272.
- BEATRICE, P. F.: The Word “Homoousios” from Hellenism to Christianity, in *Church History* 71 (2002) 243-272.
- BIENERT, W.: Das vornicaenische homoousios als Ausdruck der Rechtgläubigkeit, in *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 90 (1979) 151-175.
- LITFIN, B. M.: Tertullian on the Trinity, in *Perichoresis* 17 (2019) 81-98.
- ULRICH, J.: Nicaea and the West, in *Vigiliae Christianae* 51 (1997) 10-24.

Internetes hivatkozás

- HILLAKER, A. P.: Substance and Person in Tertullian and Augustine, in *Fidei et Veritatis: The Liberty University Journal of Graduate Research*: Vol. 2/1, https://digitalcommons.liberty.edu/fidei_et_veritatis/vol2/iss1/2 (2023. 09. 25.)